

MIDLERTIDIGHED OG EVIGHED

REPRÆSENTATIONER AF DOMMEDAG I DET 16. ÅRHUNDREDES FOLKELIGE MEDIER

■ LOUISE NYHOLM KALLESTRUP

I november 1572 viste sig et nyt, stort lysende objekt sig på himlen. Den kunne ses nat og dag, og både i Danmark og resten af Nordeuropa tiltrak det sig hurtigt stor opmærksomhed. Nu optrådte kometer ganske vist med mellemrum på nattehimmelen, og de blev altid observeret og registreret. Men den her var unaturligt stor og lysende, meget mere end kometer sædvanligvis var. Der var noget ved dette himmelfænomen, som ikke stemte. I dag ved videnskabsfolk, at det var en supernova, som Tycho Brahe og andre observerede på himmelen. Men i samtiden gav fænomenets unaturlige udtryk anledning til både undren og bekymring. Tycho Brahe var blot en af mange lærde, som forsøgte at forklare himmelfænomenets natur. Han udgav året efter sin lille bog, *De Nova Stella*, hvori han fremlagde sine beregninger og teorier om stjernens natur.¹ I opposition til den eksisterende viden konkluderede Tycho Brahe, at det lysende himmelfænomen ikke var et meteorologisk fænomen, men at det skam var en rigtig stjerne.

Tycho Brahe repræsenterede måske nok et videnskabeligt gennembrud med sine observationer, men i samtiden fastholdt andre af tidens lærde stadig, at mængden af stjerner var uforanderlig. Den tyske astronom Georg Busch konkluderede, at himmelfænomenet var en komet, og at den var sendt af Gud som en advarsel om hans vrede. Det argument blev fremført i et lille skrift, som allerede i 1573 blev oversat til dansk af den luthersk-evangeliske præst Rasmus Reravius.² Reravius forklarede i fortalen, at så meget vigtig viden blev kun formidlet på tysk og latin, og med sin danske oversættelse ønskede han at udbrede kendskabet til den nye stjerne til et bredere publikum, modsat Tycho Brahe, der skrev til sine udenlandske kolleger på latin. Men videnskab og teologi stod ikke i opposition til hinanden, de eksisterede sideløbende, og fælles for begge var en kristen grundforståelse af verdens indretning. Gud havde skabt verden, og en dag ville han lade den gå under. Inden verdens undergang ville en række tegn og varsler vise sig for menneskene. Observationer af nye himmellegemer blev derfor altid fulgt nøje, for de var tæt forbundet med datidens forståelse af menneskene og den jordiske

1 Tycho Brahe: *De nova Stella*, 1573; se også efterskriftet til onlineudgaven af Christianson og Wittendorff: *Tyge Brahe*, 73-82.

2 *Om den ny Stjerne oc Comete*, Georg Busch. Oversat til dansk af Rasmus Reravius. 1573. For Reravius' oversættelsesvirksomhed, se Appel og Fink-Jensen: 'Rasmus Hansen Reravius'.

verdens tid som noget opbrugeligt. Den jordiske tid ville en dag rinde ud, og for Reravius var kometen netop et af de tegn, ”der skulle ske (...) udi Sol og Maane og stierne, imod den sidste og yderste tid og dommedag”.³ Pamfletten forklarede kometen ud fra en apokalyptisk tidsopfattelse. Ifølge Johannes’ Åbenbaring ville tegn nemlig vise sig på himmelen, inden Kristus ville stige ned fra himmelen for at dømme alle levende og døde. Kometen var en materie af synd, som Gud ikke ville lukke ind i himmelen, og derfor ville den en dag styrte i helvede.

De europæiske reformationsbevægelser var vokset frem i senmiddelalderens dommedagsforventning. Tidspunktet for verdens undergang var dog ikke givet, og tiden frem mod den sidste dag havde en indbygget elasticitet. Den kunne strækkes eller kortes, det afhang af menneskets synd. Denne artikel har til hensigt at vise, *hvordan* reformatorernes forståelse af tiden frem mod Kristi genkomst blev brugt til at redde sjæle, men også at den tidsforståelse samtidig foranledigede en eksplicit kritik af øvrigheden i forvaltningen af dens embede. Her satte forståelsen af tid som noget opbrugeligt sig tydelige spor i den retorik, der blev anvendt til at kommunikere budskabet om reformationens nødvendighed. Af Reravius’ fortale i pamfletten fremgik det, at den især talte til rigets verdslige øvrighed. Nu hvor dommens dag var nær, og menneskene skulle stå til regnskab, måtte øvrigheden rette sig og gøre pønitense, dvs. bod, så skulle almuen nok følge efter.⁴

Opfindelsen af trykpressen havde betydet, at et budskab kunne spredes på skrift med hidtil uset hastighed. Den betød opkomsten af en ny type tryk, nemlig skillingstryk og andre kortere skrifter, rettet mod øvrighed, lægfolk og sognepræster. Reravius’ pamflet var blot et af mange skrifter, der tolkede usædvanlige hændelser som varsel om dommedags snarlige komme. Til grund for denne artikel ligger en systematisk gennemgang af de bevarede danske pamfletter og kortere opbyggelige skrifter fra anden halvdel af det 16. århundrede.⁵ De indgik i rækken af medier, der formidlede den luthersk-evangeliske lære til menigmand,

3 *Om den ny Stjerne*, udstreget paginering.

4 *Om den ny Stjerne*, fortalens sidste side.

5 Min undersøgelse bygger på Det Kongelige Biblioteks (KB)s digitaliserede samling på Early European Books (EEB) såvel som KBs håndskriftsamling. EEB er ikke komplet, hvad angår digitaliseringen af værker, men den går modsat Lauritz Nielsens bibliografi længere end til 1600. Horstbøll: *Menigmands Medie* har behandlet de folkelige skrifter ud fra trykker- og boghistorisk vinkel; Olden-Jørgensen behandler skillingsviser fra Tredivårskrigen i sammenhæng med pønitense i artiklen ’Krigens viser’, se også Appel: *Læsning og bogmarked*. I en europæisk kontekst har Pettegree: *The Invention of News* behandlet skillingstryk og pamfletlitteraturen som tidlige nyhedsmedier, se også antologien *Broadsheets*. Wittendorff: ’Evangelii lyse dag’ diskuterer Peder Palladius’ eskatologi; Grell og Cunningham: *The Four Horsemen* om materialiseringen af de katastrofer, som de fire ryttere symboliserer, og deres påvirkning af menneskelig erfaring. Zika og Spinks (red): *Disaster, Death and the Emotions* indeholder en række vigtige bidrag, der behandler receptionen og konsekvenserne af dommedagsforestillingen i det efterreformatoriske Europa og ud fra et følelseshistorisk perspektiv.

og som sammen interagerede, supplerede og forstærkede hinanden. Analysen af de små tryk behandles afslutningsvis i sammenhæng med de visuelle repræsentationer. I kirkerne prædikede præsterne fra de nyinstallerede prædikenstole omgivet af religiøse motiver, og her var dommedagssceneriet et ledemotiv og effektivt som visuel forstærkning af præstens budskab.⁶

DEN LUTHERSKE FORSTÅELSE AF TID

Artiklens formål er således ikke en undersøgelse af en særlig luthersk tidsforståelse, men hvordan denne lå som et underliggende argument for reformationens nødvendighed til en folkeligt publikum. Inden jeg går videre med analysen af de små tryk, er det derfor på sin plads først at redegøre for den kristne grundforståelse af tid og videre hvilke dele, der fik særlig betydning for Luthers tilhængere. I kristendommen ligger indlejret en apokalyptisk grundforståelse af tid, den ændrede sig ikke med splittelse af middelalderens enhedskirke. Det er et kristent dogme, at verden har en begyndelse og en ende. Gud er den almægtige. Han havde skabt verden, og en dag ville han lade den gå under. I Johannes' Åbenbaring beskrives dommedag som en serie af begivenheder. Solen ville blive sort, det ville regne med svovl og lynild, og udyret med de syv hoveder ville vise sig. Alt sammen ville det lede op til kulminationen, hvor Kristus ville stige ned fra himmelen, de døde sjæle ville vækkes til live, og alle mennesker, levende som døde, ville modtage deres endelige dom. Hvornår vidste kun Gud selv.

For det førmoderne kristne menneske betød det, at livet var inddelt i midlertidige tider og en sidste evig tid. Efter det jordiske liv fulgte døden, hvor sjælen sov, indtil den blev vækket for at få sin endelige dom. Det var i det hinsides, hvad enten det var i helvede eller paradys, at tiden var evig. Ifølge Augustin ville de forhærdede synderes sjæle ryge lukt i helvede og martyrerne til paradys, men for de fleste mennesker var efterlivet afhængigt af et fromt levned på jorden. Efter døden kunne sjælen stadig påvirkes af de levendes forbøn. Fra det 12. århundrede voksede troen på skærsilden sig stærkere. Både forbøn for de døde og skærsilden blev afvist af Luther, og det blev nu det midlertidige jordeliv, der blev bestemmede for det evige efterliv.

Troen på, at dommedag var nært forestående, har været stærk i perioder i kirkens historie.⁷ Den sidste fjerdedel af det 15. århundrede og godt 150 år frem

6 To af 1500-tallets mest markante skikkelser, Peder Palladius og Hans Tausen, havde i årene efter reformationen i deres trykte prædikensamlinger advaret om dommedags snarlige komme og Djævelens færden i menneskenes verden, se bl.a. Schwarz Lausten: *Biskop Peder Palladius og kirken, 1537-1560*, særligt 17-30; Tausen og Palladius' dommedagsforventning behandles også i min kommende bog *The Construction of Witchcraft in Early Modern Denmark* (Routledge 2022).

7 For en introduktion til millennialisme, se Baumgartner: *Longing for the End*; for diskussionen af den tidlige moderne eskatologi, og hvorfor den ikke kan sidestilles med millennialisme, se Clark: *Thinking with Demons*, 336-337.

er en af disse perioder. Teologer debatterede med hinanden, og lægfolk, navnlig i byerne, kunne ikke undgå at møde dommedagsprædikanternes dundrende taler om, at nu var enden nær. I den folkelige religiøsitet udgjorde fortællingen om dommedag også et omdrejningspunkt. Især på den italienske halvø optrådte flagellanter i byernes gader, og dommedagsprædikanter advarede om de mange tegn, der bekræftede, at verdens undergang var nær. I de første år af det 16. århundrede havde apokalyptiske bevægelser efterhånden så meget gennemslagskraft og var anledning til uro, at Kirken ved det femte Laterankoncilium i 1513 helt forbød dommedagsprædikener.⁸

Djævelen havde i løbet af middelalderen udviklet sig til at blive en entydigt negativ skikkelse. Han var Guds argeste modstander, hvis eneste mål var at ødelægge alle rettroende kristne. I de sidste tider ville Djævelen være aktiv i menneskenes verden, hvor han søgte allierede til sit endelige opgør med Gud. Splitnelsen af middelalderens enhedskirke i 1520'erne forstærkede kun idéen om Djævelens virke i den menneskelige verden. Troen på dommedags snarlige komme blev stærkere blandt protestanter end katolikker, først og fremmest fordi den blevet tæt forbundet til Luthers person. Følgelig blev den også stærkest i lutherske stater. Med den britiske historiker Stuart Clarks ord var det "almost a matter of doctrine"⁹ for Luthers mest dedikerede tyske tilhængere. For dem blev reformationen beviset på, at man vitterligt levede i de sidste tider. I den fortælling var Luther profeten, der var sendt i forvejen for at afsløre Antikrist forud for dommens dag.¹⁰

Antikrist var både tæt forbundet til forestillingerne om dommedags komme og til Djævelen. Ved udgangen af det 15. århundrede var Antikrist en lige så almindelig skikkelse i folkelige religiøsitet som Djævelen selv, men fortællingerne om ham bygger kun delvist på bibelhistorier.¹¹ Antikrists færden i menneskenes verden var et af tegnene på, at dommens dag nærmede sig. For Luther var paven og pavedømmet de største syndere og skyld i kirkens forfald. Det var dem, som havde holdt kirken fanget.¹² Luther så paven som sin største modstander og be-

8 Martin: 'Religion, renewal, and reform', s. 33; Clark: *Thinking with Demons*, 341. Forestillingen om dommedag snarlige komme var også fremherskende blandt kalvinister, især franske kalvinister, 341.

9 Clark: *Thinking with Demons*, 339.

10 Luther selv var af samme opfattelse. Han anså reformationen for at være det afgørende skridt mod Dommedag. Over årene led han af stadig flere apokalyptiske panikanfald og åbenbaringer. Han anså sine modstandere for at være på Djævelens allierede. Djævelen var den, der ledte menneskene væk fra troens sande vej ved at lokke dem til vrangtro og til synd. Roper: *Martin Luther*, 186-187.

11 Scribner: *For the Sake*, 139-140, 248. Bibelreferencer: Daniels bog, 2. brev til Thessalonierne og Johannes' Åbenbaring.

12 Det blev også inkluderet i de Schmalkaldiske Artikler i 1537 og gentaget i Korkordiebogen, 1580. Frederik 2. tilsluttede sig hverken Konkordieformlen eller Konkordiebogen, først fremmest fordi han ville undgå religiøst uro intern i riget, Grinder-Hansen: *Frederik 2.*, 176ff.

nævnte ham konsekvent for Antikrist, den største troldmand af alle.¹³ Den papistiske tro med alle dens ritualer var for Luther derfor ren og skær trolddom.¹⁴ Ved konsekvent at omtale paven som Antikrist og katolicismen som trolddom gav Luther og hans tilhængere næring til troen på, at dette vitterligt var de sidste tider, og snart ville Kristus stige ned fra himmelen og dømme alle levende og døde.

Lige så sikkert det var, at verden en dag ville gå under, lige så meget usikkerhed var der om hvornår. Det afhang af menneskenes handlinger og deres tro, og den nidkære Gud var også alfaderlig og gav med advarsler menneskene mulighed for at skikke sig, som det blev betegnet i datiden. De luthersk-evangeliske reformatorer rådede her over et værktøj til at udskyde dommens dag. Luther anså mennesket for en synder, og det måtte være fast i troen for at sikre sig salighed. Men for at kunne tro måtte mennesket lade sig omvende og lukke Gud ind i hjertet, det måtte gøre pønitense. Hvis menneskene gjorde pønitense og afstod fra synd, kunne dommedag udskydes. Logikken var derfor enkel for reformatorerne, for gjorde sognebørnene pønitense, ville de give tid til at redde flere sjæle.¹⁵ Synd og ugudelighed ville på den anden side fremskynde dommedag.

Artiklen knytter således an til forskningen i bodskristendom.¹⁶ Almindeligvis anses bodskristendommen, som noget, der tilhører 1600-tallets religiøse klima, men allerede i Kirkeordinansen (dansk 1539) fremhæves vigtigheden af at gøre pønitense.¹⁷ Pønitense eksisterede også i katolsk tid, og blev i første omgang skrevet ind som et sakramente i Kirkeordinansen.¹⁸ Når det er væsentligt at inddrage pønitensen i en artikel om forståelsen af tid i lutherske skillingstryk, skyldes det, at pønitense blev tæt forbundet til forventningen om den snarlige dommedag. For Luther og hans tilhængere var forestillingen om dommedags snarlige komme tæt forbundet med det papistiske fjendebillede, hvor paven var set som den romerske antikrist. Modsat de første årtier af 1600-tallets bekymring for kryptokalvinister, så er 1500-tals pamfletterne fulde af advarsler mod netop den romerske

13 Se f.eks. Schilling, Heinz: *Martin Luther*, 540f, Grell og Cunningham: *The Four Horsemen*, 26; for antikrist, se Scribner: *For the Sake*, 140.

14 Denne sidestilling kom tydeligt til udtryk i Niels Hemmingsens danske undervisning om trolddom fra ca. 1570; se også, Kallestrup: 'The Infected and the Guilty'.

15 Se også Zika: 'Disaster, Apocalypse, Emotions'; Walsham: 'Deciphering Divine Wrath'.

16 For 1600-tallet og bodskristendommen, se især Kornerup: *Den danske kirkes historie*, bd. 4, 221-237; Appel: *Læsning og bogmarked*, (120-)123-132; Ingesman: 'Fromhed styrker rigerne', 140; Olden-Jørgensen: 'Krigens viser'.

17 Bisgaard: 'Den religiøse praksis i en brydningstid', 313-315; Olden-Jørgensen: 'Krigens viser', 101. Se også Kallestrup: 'I disse sidste tider. Pamfletter, troldfolk og Guds vrede i 1500-tallets Danmark', 329.

18 *Kirkeordinansen*, 'Om lærdom huilcken oss til salighed', udg. af Schwarz Lausten, 160; se også Appel: *Læsning og bogmarked*, 124-125.

antikrist. Pønitensen bliver nemlig det begreb, den livsanskuelse, der gør tiden elastisk.¹⁹

NYHEDER TIL FOLKET

Luthersk eskatologi – dommedagslære – spredte sig via forskellige medier. Fra trykkere i reformationscentre som Strasbourg og Wittenberg strømmede propagandistiske skillingstryk. Trykpressen gjorde dem hurtige at reproducere, og de var billige og let omsættelige. Der er ikke spor af, at de polemiske frontalangreb på pavekirken blev handlet på det danske marked, hverken i originalversionerne eller i reproduktioner fra danske trykkere. Alligevel må vi formode, at de i en vis udstrækning har været kendte og hjembragte af adelige på dannelsesrejser eller af de mange danske studerende, som studerede ved europæiske universiteter.

Robert Scribner har vist, hvordan pamfletter og skillingstryk udgjorde vigtige værktøjer i reformationen af menigmand i tyske stater. De korte tekster var understøttet af simple illustrationer for pamfletterne på titelbladet og udgjorde en særlig genre, hvor tekst og billede i forening skabte et sprog, forståeligt for stort set alle.²⁰ Det gjorde dem til værdifulde medier til at videreformidle idéer og budskaber på en letforståelig måde. En del mindre polemiske tekster blev oversat og udgivet af danske trykkere, og de har fortrinsvis haft interesse for boghistorikere. Måske fordi de ikke indeholdt de skarpe udfald mod pavemagten, er de ikke tidligere analyseret som reformerende forsøg på at opdrage både befolkning og – i særdeleshed – øvrigheden, i en luthersk-evangelisk ånd. De danske oversættelser af 1500-tals tryk var dog udpræget pro-reformation og med tydelig anti-katolsk retorik.²¹ Som deres tyske modstykker præsenterede de deres budskaber i historier om opsigtsvækkende begivenheder, som også dengang virkede dragende på et bredere publikum. Budskabet i fortællingerne var dog altid religiøst opbyggeligt og, som det ses i det følgende, gerne med et tugtende budskab henvendt direkte til øvrigheden.²²

De bevarede danske pamfletter ligner tematisk dem, der kendes fra det tyske marked. Hovedparten er da også oversættelser efter tyske forlæg.²³ Ved første øjekast er de små tryk et tidens nyhedsmedie, der rapporterede om katastrofer og sensationer fra det store udland. Det kunne være dramatiske militærslag,

19 Betegnelsen pønitense som 'et verdenssyn og en livsanskuelse' er fra Olden-Jørgensen: 'Krigens viser', 100.

20 Scribner bruger udtrykket 'visual vernacular' om denne ikonografi, *For the Sake*, 180.

21 Beklageligvis er der ikke bevaret skillingstryk fra perioden. Kombinationen af, at trykkene var udført hurtigt og i billige materialer, der gjorde dem let forgængelige, samtidig med at de ikke indeholdt i tidens optik værdifuld viden, har gjort, at de ikke var objekter, som var værd at samle på. Lidt bedre står det til for samlingen af pamfletter på KB, hvor knap 30 pamfletter er bevaret.

22 Pamfletterne forstod så at sige at tale menigmands sprog, se også Olden-Jørgensen: 'Krigens viser', 100; Walinski-Kiehl: 'Pamphlets, Propaganda', 57.

23 For formater, se Horstbøll: *Menig mands medie*, 275, 328.

monstrøse væsener eller undere. Hvor trykkene om krig altid lovpriste soldaternes mod, humane handlinger og deres faste – luthersk-evangeliske – tro på Gud, så var diskursen anderledes i pamfletterne om katastrofer, underværker og monstre. Her var begivenhederne altid sat ind i en apokalyptisk ramme.²⁴ I pamfletter om naturkatastrofer fremhævede forfatteren, hvordan den var et resultat af Guds vrede over menneskenes synd. Budskabet var klart, folk måtte skikke sig, ellers ville dommedag indtræffe. Én pamflet fortalte historien om fødslen af et monstrøst barn, der manglede mund og næse. Det blev med en bibelreference forbundet til de forhærdede syndere, og derfor kunne det umuligt være Guds barn. I stedet var det et tegn på, at dette var de sidste tider. Positive hændelser blev i pamfletterne præsenteret som Gud, der viste sin barmhjertighed i de sidste tider.²⁵

”DER ER DEM SOM VÅGER”

Profetiske fortællinger var temaet i flere småskrifter fra anden halvdel af det 16. århundrede.²⁶ Det mest kendte er nok Erasmus Lætus’ skrift om havfruen, der til en bonde på Samsø forudsagde Christian 4.’s fødsel.²⁷ Men havfruen havde samtidig advaret om den udbredte synd, som herskede i riget. Det budskab var fælles for de profetiske pamfletter. Profeten var sendt i forvejen for at advare om konsekvenserne af det moralske forfald, der herskede i riget, og at det fik dommedag til hastigt at rykke nærmere. Altid var eneste mulighed for at udskyde verdens endeligt at afstå fra synd og gøre pønitense.²⁸

I en pamflet udgivet i København i 1580, *Af en enfoldig bondedatter der blev henrykt i Aanden*, fortalte superintendenten fra Melwing historien om en ung kvindes død og opvækkelse. Pamfletten følger den samme struktur som andre af genren ved en narrativ fremstilling af begivenhederne efterfulgt af historiens

24 Hovedparten af de ca. 30 pamfletter i KBs samling pamphlets omhandler krig, næststørst var gruppen omhandlende mirakler og det monstrøse. De danske pamfletter følger traditionen som den kendes fra andre dele af Nordeuropa, se Zika: ‘Disaster, Apocalypse, Emotions’; Walsham: ‘Deciphering Divine Wrath’; Pettegree: *The Invention of News*.

25 Om det monstrøse barn, se 5. Mosebog 22, Pauli, *Om it Forskreckelige wnaturlige oc wseduarlige Barns Fødzal*, 1578. Om undere se *Om en vnderlig Guds gierning*, 1591, KB.

26 Læg-profeter er behandlet af Beyer: *Lutheran Lay Prophets*, som også indeholder en oversigt over de forskellige tekstudgivelser.

27 Erasmus Lætus’ skrift om *Christian IVs fødsel og dåb* (1577), udg. af Skovgaard-Petersen og Zeeberg.

28 Zika argumenterer i sin undersøgelse af Wickiana-samlingens skillingstryk for, at nogle forfattere ikke anså katastroferne som materialiseringen af Guds vrede og advarsler om dommedags snarlige komme, men som faktiske tegn på, at apokalypsen allerede var i gang, ‘Disaster, Apocalypse, Emotions’, 84. Se også tidligere, hvor han argumenterer for, “The attempt to ensure that God does not ‘shorten the days’ relates to the flexible nature of apocalyptic time and is a feature”, 78. Mine foreløbige undersøgelser viser, at de danske skillingstryk ikke er helt så dystre.

morale.²⁹ I fortællingen om bondepigen var det især hovmod og grådighed, som stod for skud. Ifølge fortælleren var det udbredt blandt befolkningen men blev sjældent bemærket. Den opbyggelige historie handlede om nogle unge piger, som deltog i det samme bryllup. Den ene var ud af en rig familie, hvor man viste rigdommen frem. En anden, en bondepige, var fattig og "vidste [ikke] at sige af nogen hovmod eller prydelse", men tænkte ifølge pamfletten "at hun var vel så Gud behagelig, som den allerrigeste og skønneste, og lod sig nøje med sin armod".³⁰

Til bryllupsgildet havde den fattige pige først lyttet til de velhavende jomfruers forsøg på at imponere med deres fine klæder, men snart havde den fattige og den rigeste af pigerne fattet sympati for hinanden. Tre dage efter brylluppet indtraf den pludselige og sørgelige begivenhed. Begge piger døde pludseligt og samtidigt. Dødsfaldene gav anledning til sorg og forfærdelse i hele byen, og der bredte sig nu en stemning af, at de to piger burde begravnes sammen, fordi de havde forladt den jordiske verden sammen. Det modsatte faderen til den rige pige sig. Hans datter skulle ikke begravnes sammen med en geme bondepige. Pigen skulle have en prægtig begravelse, der modsvarede hans egen høje position i samfundet. Den magtfulde fader fik sin vilje, og de to piger blev begravet hver for sig. Så var det, at underet indtraf. Efter at have været død i 22 timer slog den fattige bondepige pludselig øjnene op og kiggede på sin sørgende mor. Pigen var dejligere og mere veltalende end nogensinde, og hun forklarede til de mange sammenstimlede mennesker, at hun havde været i Himmelen, men "den gamle mand" havde sendt hende tilbage til den jordiske verden med en opgave. Hun skulle sprede budskabet om nødvendigheden af at gøre pønitense, for som det var nu "foragter [folk] Gud og hans underlige tegn, hvilke han sender til os mennesker".³¹ Folk måtte åbne deres øjne og erkende deres syndige levned, inden det var for sent. Den genopstandne pige trak horder af mennesker til sit hus, og i fem dage formanede hun de tilreisende til at erkende synd og gøre pønitense, ellers ville Gud nedkaste sin vrede over samfundet. Hvis de undlod at følge hendes formaninger, ville Gud lade de mest brutale krige, dyrtid, jordskælv, pestilenser og andre elendigheder ramme.

En række af pamfletterne bekræftede, hvordan Guds vrede allerede havde ramt i form af katastrofer. De blev præsenteret som de fysiske manifestationer af Guds vrede og den foretående dommedag. Selvom de kunne synes menneskeskabte, som da et krudtlager blev antændt i Timișoara, Rumænien, blev det altid tolket som, at Guds hånd stod bag.³² En lignende argumentation blev anvendt i pamfletten om det ødelæggende jordskælv nær Wien i 1590, og her blev et vel-

29 *En enfoldig bondedatter*, 1580. Pamfletten kendes i flere udgaver blandt andet på svensk og engelsk, Beyer: *Lutheran Lay Prophets*, 253f.

30 *En enfoldig bondedatter*, 15.

31 *En enfoldig bondedatter*, 19f. Det samme budskab og advarslerne mod menneskelig ligegyldighed findes i *En ny Prophetinde*, 1581, upagineret.

32 Se Walsham: 'Deciphering Divine Wrath' for de britiske eksempler. For behandling af pamfletten om oversvømmelsen af Temesuar, se Kallestrup: 'I disse sidste tider', 331ff.

kendt ordsprog taget i brug for at understrege nødvendigheden af at handle nu, selvom katastroferne måske ramte egne fjernt fra Danmark: "Når der er ild i din nabos hus, er det ikke langt fra dig selv".³³

Billedet med søvnen blev brugt i flere skrifter til at udlægge troens elendige tilstand blandt rigets indbyggere. En pamflet fra 1602 er ifølge titelbladet oprindelig forfattet af den tyske "meistersinger" Hans Sachs og nu oversat til dansk med titlen *Helvedes Badstue*.³⁴ Historien var en genfortælling af en drøm, men kunne, som Sachs understreger, skam lige så godt være sand. Den handlede om en mand, der på en gåtur mødte Djævelen. Djævelen ønskede, at manden skulle føre ham til byggemænd, for helvede skulle udvides inden dommedag, hvor horder af fortabte sjæle ville ankomme, også dem "af de ypperste og mægtige stande".³⁵ Manden nægtede at tro, at det ville blive nødvendigt. Han mente nok, at der engang havde været mange hedninge, men væk var den papistiske tro, nu havde den evangeliske lære sejret, og folk søgte kirken og afstod fra ukristeligt levned.³⁶ Det fik Djævelen til at bede manden finde ham ti gode kristne, så skulle han tro det. Men til mandens store overraskelse var det ham umuligt, og han måtte indrømme, at menneskene nok ikke var så gudfrygtige, som de gik og troede. Djævelen tog nu manden med på rundtur i helvede, og læseren får en dramatisk beskrivelse af helvedes indretning. Skrig, jammer og råb mødte manden, imens han var vidne til de fortabte sjæles rædsler. Nederst, nær den allerstørste ovn, sad de værste syndere af alle, nemlig papister, kættere og munke.³⁷ Fortælleren i pamfletten var vågnet pludseligt og med angst i hele kroppen, og han var ikke i tvivl om vigtigheden af at fortælle om drømmen og helvedes rædsler. Menneskene måtte gøre pønitense "og skikke vort levned rettelig her".³⁸ Tidligt i fortællingen blev det gjort klart, at folk forestillede sig, at de nu var sikret salighed, fordi reformationen var gennemført. Men, som pamfletten moraliserede, så var det indbildt.

ØVRIGHEDSKRITIK OG ØVRIGHEDEN ANSVAR

Billedet med de sovende og ildebrand, hvor man måtte vågne op og forstå alvoren, blev også brugt af teologen Iver Bertelsen i hans undervisning om pønitense fra

33 Jordskælvet i Neulengbach, 1590; anonym forfatter: *Om nogle forferdelige jordskel*, 1590.

34 Hans Sachs, 1494-1576.

35 *Helvedes Badstue*, 1. Beskrivelsen af helvede, som er blevet for lille, findes også en pamflet om troldfolk fra 1591, se bl.a. Kallestrup: 'When Hell Became Too Small', 24f og *The Construction of Witchcraft*.

36 Pamfletten bruger både udtrykket hedninge og papister om samme, hvilket er lidt usædvanligt. I andre tekster anvendes hedninge i bogstavelig betydning. Synet på hedninge er mindre fordømmende end på kættere, fordi hedninge ikke kunne beskyldes for at vide bedre i modsætning til dem, som havde modtaget den kristne lære.

37 *Helvedes Badstue*, 19, 30f.

38 *Helvedes Badstue*, 32.

1561.³⁹ Her blev den nært forestående dommedag sammenlignet med en stor brand, der rasede, imens folk sov, og som ikke kunne slukkes. Ved den lejlighed havde de vågne pligt til at løbe råbende fra gade til gade og advare. Som Bertelsen forklarede, var der dem, som sov, og dem som vågede, og Bertelsen, der åbenlyst var en af de vågende, fandt det nødvendigt at "råbe og skrigte til dem som sover i synden".⁴⁰

Bertelsens tekst tilhørte gruppen af formaninger og undervisninger. De var længere end pamfletterne og ikke på samme måde pakket ind i sensationelle be-
givenesser for at tiltrække sig læserens opmærksomhed. Formaningerne var som pamfletterne rettet mod et dansk publikum, men modtagergruppen snævrere. Hovedsagelig skulle skrifterne tjene som oplysning og vejledning for præster, øvrighed og andre læsekyndige. Som flere af pamfletterne advarede Bertelsen mod at tro, at truslen om en nært forestående dommedag var udvisket, blot fordi reformationen var gennemført. Tværtimod var tegnene ikke at tage fejl af. Flere kometer havde vist sig de sidste par år. Fire år tidligere havde man kunne se tre sole på himmelen, og året før havde folk set et brændende kors med skriften "gør pønitense" på himmelen over Gotland. Bertelsen havde som mange andre bemærket den uvanlige blæst og storm, svær sygdom i landet, og at solen havde mistet sine stråler ganske "som forudsagt af Kristus".⁴¹ For nylig havde københavnerne kunne høre et kolossalt tordenbrag, som havde ramt Skt. Nikolaj kirke. Det var både unaturligt højt og med ituslåede ruder til følge samtidig med, at torden i slutningen af oktober var usædvanligt. Alt sammen var det Guds advarsler om, at dommens dag var nær og man måtte omvende sig – gøre pønitense.

Bertelsens formaning om pønitense indeholdt en flammende opsang til øvrigheden, præstekolleger og alle dem i riget, som troede, at saligheden var sikret med reformationen. Øvrigheden havde pligt til at hjælpe sognebørnene til at gøre pønitense. Men for at gøre pønitense måtte folk skikke sig. Som det var nu, var riget fyldt med hovmod, grådighed og druk. Ingen kunne gøre pønitense, når han var beruset, for druk tog "hjerte, vid og sind fra folk". Også teologen Niels Palladius' skrift om drukken-
skab indeholdt en skarp kritik af øvrighedens slappe holdning til druk.⁴² Palladius forklarede, at af alle verdens djævlene var drukken-
skabs-djævelen særlig ond. De fordrukne døde ofte tidligere og mere pludseligt end andre, og drukken-
skab umuliggjorde pønitensen. Døde man i drukken-
skab, eller var man fordrukket på den yderste dag, ville man ryge lukt i helvede. Druk umuliggjorde på den måde det altoverskyggende mål, saligheden. Men i Palladius'

39 Iver Bertelsen: *Formaning til en kristelig og alvorlig pønitense*, 1561. Kun fortalen er paginert. På forsiden tituleres Bertelsen læsemester, men han havde en lidt omskiftelig karriere, som han sluttede som klosterforstander på Sorø Kloster, se Rørdom: *Københavns Universitets Historie*, II, 507-528.

40 *Formaning til en kristelig*.

41 *Formaning til en kristelig*.

42 Palladius: *Om Drukken-
skab*, 1558, 1610, vii.

tekst lå også en kritik af øvrighedens eget forbrug af de våde varer. For drukken-skab umuliggjorde at passe sit kald, og det gjaldt i allerhøjeste grad også regenter eller personer i åndelige embeder. Som Palladius retorisk spurgte: "hvordan skulle de kunne irrettesætte andre for drukkenskab, hvis de selv er drukne?".⁴³ Øvrigheden måtte skikke sig. Den havde pligten til at forbyde druk og gennemtvinge faste og bøn. Evangeliske prædikanter havde bragt det lutherske budskab til rigerne, men øvrigheden i de lutherske stater havde ikke formået at leve op til deres del af forpligtelserne. Tværtimod var det øvrigheden, som var ansvarlig, og det var den, som lod hovmod og grådighed sprede sig i riget. Der var kun et råd mod de mange elendigheder, der ville ramme, nemlig at gøre pønitense, skikke sit syndige levned og bede Gud om syndernes forladelse. Som profetinden i en pamflet retorisk spurgte: "Er de [regenter og monarker] ej den forbandede paves og Antikrists egne tjenere og trælle?".⁴⁴ Øvrigheden var den ansvarlige. Den afsluttende formaning viser klart opfattelsen af, at tiden var knap, "At øvrigheden ville og i tide vågne op, og med slid råde hver til at gøre sit embede og kald fyldigt og have synderlig og grangiveligt opsyn på hvert menneskes levned".⁴⁵

Øvrighedskritikken var gennemgående i flere af skrifterne. Fælles var, at katastroferne blev sammenlignet med Guds straf over Sodoma og Gomorra. Gud sendte advarsler, men hans tålmodighed med de syndige mennesker var ved at slippe op, og hvis ikke sognebørnene gjorde pønitense, ville det ikke længere være advarsler, men i stedet begyndelsen på enden. Undervisninger og formaninger blev trykt i en jævn strøm, mens mængden af skillingstryk blev større i takt med at 1500-tallet gik på hæld. Det apokalytiske sprog var fælles for dem alle. Fælles er forestillingen om, at tiden var ved at være løbet ud. Det hastede, og Gud sendte så tydelige advarsler, så folk ikke kunne sidde dem overhørige.

MEMENTO MORI

På forsiden af en pamflet om jordskælvet nær Wien var en enkelt udformet illustration af Kristus som verdensdommeren. Billedet indeholdt flere scener af dommedag samlet i én. Centralt placeret i billedet er Kristus på regnbuen, stigende ned fra himmelen. Solen er blevet sort, engle blæser i basuner, og det regner med svovl og lynild. På jorden kaster menneskene sig ned af rædsel. Den samme illustration var at finde på en pamflet, der beskrev oversvømmelsen af Timișoara. Nu havde trykkerne ikke det store udvalg af illustrationer at vælge imellem, og de brugte ofte de samme til forskellige skillingstryk. Det ændrer imidlertid ikke på, at forsideillustrationen forstærker budskabet i pamfletten om dommedags snarlige komme. Ingen kunne være i tvivl om temaet for indholdet af et tryk med

43 Palladius: *Om Drukkenskab*, at pligten lå hos øvrigheden blev understreget i Musænius' pamflet *En ny Prophetinde*, 1581.

44 Musænius: *En ny Prophetinde*, 16 (min paginering).

45 Musænius: *En ny Prophetinde*, 20.

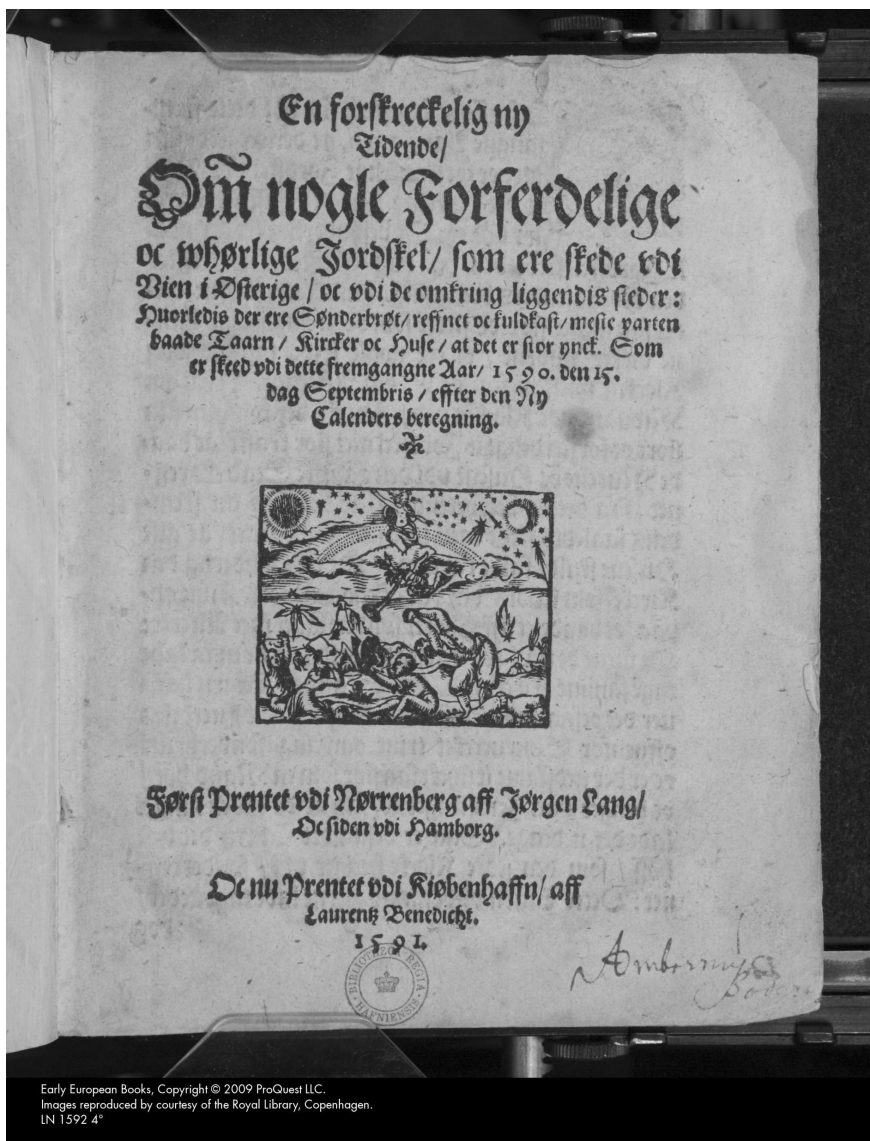

ILLUSTRATION 1: Om nogle forferdelige oc uhyrlige jordskel, som ere skede udi Wien i Østerige, oc udi de omkring liggendis steder. Anonym, 1590, titelblad, Det Kongelige Bibliotek, via Early European Books.

den forsideillustration. I Frederik 2.'s bibel fra 1589 er dommedagsscenerne i Johannes' Åbenbaring afbilledet én for én i farverige illustrationer.⁴⁶ Det var dog de færreste forundt at bladde i denne, men dommedagsmotivet var til gengæld et ledemotiv i sognekirkernes kalkmalerier, og i kirken samledes alle, høj som lav, lyttede til præstens prædiken og betragtede motiverne, der prydede vægge-

⁴⁶ *Biblia*, 1589.

ne. Efter reformationen, hvor prædiken sammen med nadveren blev det helt centrale i gudstjenesten, kunne kalkmalerierne agere som stærk visuel støtte for en præst, der ville minde sin menighed om dommedags snarlige komme og nødvendigheden for at skikke sig. Både Kirkeordinansen og de trykte prædikensamlinger af Hans Tausen og Peder Palladius vidner om, at førstegenerationsreformatorerne anså deres samtid for at være de sidste tider.⁴⁷

Kalkmaleriernes repræsentationer af dommedag havde gennemgået en i denne kontekst vigtig udvikling, som var begyndt i århundredet før reformationen. Gennem hele middelalderen havde dommedagsfortællingen været et ledemotiv i malerierne. Det forblev den frem til kalkmalerier gik af mode i løbet af 1600-tallet.⁴⁸ På dramatisk vis gjorde billederne det klart for menigheden, at en dag ville deres tid rinde ud. I løbet af 1400-tallet var hovedparten af de middelalderlige sognekirker i Danmark blevet forsynet med hvælvinger, og lofterne udstyret med nye og mere tidssvarende motiver. Det betød, at hovedparten af dommedagsrepræsentationerne, som efterreformationens sognebørn betragtede, var ganske nye. Dommedagsmotivet var altid placeret centralt i kirken, oftest i koret, og var på den måde synligt for alle. Det blev en konstant påmindelse om, at dommens dag var uundgåelig, både den kollektive dom og dommen over individet.

Hovedparten af dommedagsmotiverne i efter-reformationens sognekirker var malet fra slutningen af 1400-tallet og frem, og de var utroligt dramatiske.⁴⁹ Det skyldtes udvikling i malerkunsten generelt, men ligeledes tidens stærke interesse for dommedag, skæbnen i efterlivet og i det hele taget, hvornår mon ens tid ville rinde ud. Malerierne fulgte den apokalyptiske ikonografi med Kristus som verdensdommer og engle der blæste i basuner. Men til forskel fra illustrationerne på pamfletterne, hvor der under Kristus var mennesker, der kastede sig til jorden i rædsel, så var sceneriet neden for Kristus på kalkmalerierne en understregning af de to muligheder for den evige tid, himmerig eller helvede. Neden for Kristus' venstre side var der hektisk og kaotisk, med djævle sværmende rundt om de opstandne sjæle, der blev slæbt og skubbet mod det frygtindgydende helvedesgab. Til hans højre gik de salige roligt mod himmerig. På kalkmalerierne blev kun vist indgangen til helvede, hvor flammer som fangearme rakte ud efter de fortabte, men på nogle billeder kunne det indvendige dog skimtes med ild, djævle og de for-

47 Kirkeordinansen, 'Fortalen', prædikensamlingerne behandles også Kallestrup: 'I disse sidste tider' og mere indgående i *The Construction of Witchcraft*.

48 Der hersker fortsat i bredere kredse en forestilling om, at kirkernes vægge blev kalket over med reformationen; det skete dog først langt senere. Frem til midt i 1600-tallet blev kirkerne fortsat prydet med de farvestrålende malerier, og da man stoppede, var det snarere et spørgsmål om kunstnerisk mode end fordømmelse af billeder, se Hastrup: *Danske Kalkmalerier, 1536-1700*, 13-15.

49 Min opgørelse er foretaget via de 700 registrerede kirker med malerier på Nationalmuseets database over kalkmalerier. Den drastiske ændring i repræsentationerne fra 1420 og frem hænger sammen med etableringen af hvælvinger i kirkerne, som afstedkom nye malerier.

ILLUSTRATION 2: Helvedesgabet, udsnit af dommedagsmotiv, ca. Keldby kirke, ca. 1500-1520.

tabtes ansigter. Det lignede det pinefulde sted, som fortælleren i pamfletten *Helvedes Badstue* blev taget med til.⁵⁰

De før-reformatoriske kalkmalerier udgjorde på den måde et visuelt bagtæppe, der kunne bruges til at understøtte det luthersk-evangeliske budskab om dommedags snarlige komme og formaninger om pønitense i medier, både i og uden for kirkerummet. Motiverne på kalkmalerierne understregede kontinuiteten: Reformationen havde ikke indført en ny religion, men en ny fortolkning, som hævdede, at dommedag var rykket nærmere. Kirkernes dommedagsmotiver blev på den måde effektive værktøjer til at undervise menigheden i en apokalytisk tidsforståelse og følgelig nødvendigheden af at gøre pønitense.

Uden for kirkerummet lød budskabet om dommedag også, ikke blot i skillingstryk, men også i lidt større opbyggelige skrifter. Niels Palladius udsendte i 1559 en undervisning med titlen *Om Dommedag*. Her slog han fast, at helvede var

⁵⁰ Konstruktionen minder om Dantes *Inferno*, hvor helvede var konstrueret som noget, man bevæger sig dybere og dybere ned i.

så grumt et sted, at det var umuligt at beskrive – kiggede menigheden nærmere på kalkmaleriernes helvedesgab kunne de fleste nok få en fornemmelse af rædslerne.⁵¹ I tråd med de argumenter, som vi så i pamfletterne, angav Palladius begrundelsen for oversættelsen, at så mange glemmer, de skal dø, og på dommens dag ville de derfor ikke længere have noget at forsvare sig med. Senmiddelalderens *memento mori* kultur førtes på den måde videre, men nu med en udpræget formaning om at gøre pønitense inden den nært forestående dommedag. Folks skændige liv bragte deres salighed i fare:

Her kunne vi nogenlunde betænke, hvorledes de ugudelige bliver til sinde (efter dommedagen, når sentensen er afsagt), når den grumme djævel med alt sit selskab griber fat på dem, og rykker dem hasteligt bort fra Kristi Domstol og drager dem hen med sig til den evige Helvedes ild. Jeg tror visselig, at ville vi lade noget komme af dette i vore tanker, da for vi ikke så groveligt og letfærdigt frem i synden, som vi gør.⁵²

Palladius mente nu nok, at vidste sognebørnene, hvor pinefuld evigheden i helvede var, så ville de rette sig. Der er således en klar kontinuitet mellem ikonografien i de før-reformatoriske visuelle repræsentationer og de luthersk-evangeliske tekstuelle repræsentationer, og denne førtes videre gennem det 16. århundrede. En del af malerierne afbilder tydeligt munke og bisper på vej til helvede. I katolsk tid har hensigten været at minde om, at alle en dag skulle stå til regnskab. Efter reformationen kunne den slags figurer passende bruges til at understrege det for dømmelige ved den papistiske tro.

AFSLUTNING

1500-tallets skillingstryk moraliserede i et sprog, som læseren kendte både visuelt, tekstuel, oralt og tematisk. Ved at korrespondere med det visuelle sprog i kirkerummets kalkmalerier og de apokalytiske referencer i prædikener blev trykkene en del af et slagkraftigt triumvirat af post-reformatoriske medier. Århundredets mange sygdomme, dyrtid, hunger, krig og (natur-)katastrofer var Guds vrede, som nu materialiserede sig i menneskenes verden. Alle var de advarsler om dommedags snarlige komme, og de skulle tages alvorligt, man vidste jo nok, hvordan det var gået Sodoma og Gomora. Men tiden frem mod dommedag kunne strækkes, den var elastisk, for gjorde menneskene pønitense og i øvrigt afstod fra synd, kunne den nidkære Gud mildnes og dommedag udsættes.

51 Ifølge Schwarz Lausten: *Biskop Niels Palladius* er det en forkortet oversættelse af Andreas Musculus: *Vom jüngsten Tag, (104-112)*. Dedikeret til Johan Friis, fortalen er forfattet af Peder Palladius. Upagineret, men inddelt i fortale, seks dele og en afslutning, beskrivelsen af helvede findes i del 6.

52 *Om Dommedag*, del 6.

Især druk og frådseri var anset for alvorlige synder, og drukkenskab voldte problemer i flere henseender, i særdeleshed hvad angik arbejdsduelighed, husfred og den almindelig ro og orden. Drukkenskab herskede i alle lag af samfundet, og der blev drukket tæt ved hoffet. Flere af skrifterne indeholdt en skarp kritik af øvrigheden for ikke at skride til handling og passe dens kald. Den verdslige øvrighed havde pligt til at beskytte kirke mod angreb og bespottelser af Gud. På den måde afspejlede småskrifternes opbyggelige budskaber den samfundsmæssige indretning, som var indført med reformationen, hvor øvrigheden, sværdet, skulle være troens beskytter. Kongen skulle være rigets husfader, der skulle gå forrest med det gode eksempel, og som tugtede sine undersåtter. For de lutherske evangeliske reformatorer i det 16. århundrede, blev forståelsen af deres (sam)tid integreret i argumentet om reformationens nødvendighed, samtidig med at den indgik i bestræbelserne på at disciplinere øvrighed og lægfolk mere bredt. Kongen havde pligt til at sikre sognebørnenes tro og salighed, men det lod sig vanskeligt gøre, hvis monarken selv sad dødrukken i sin tronstol. At både Frederik 2. og Christian 4. alligevel gjorde netop det, er en anden sag.

Det var indlejret i kristendommen, at tiden i overordnet forstand var inddelt i flere midlertidige tider inden den evige tid i det hinsides. Den forestilling ændrede de protestantiske reformationer i det 16. århundrede ikke på. For Luthers tilhængere var det individets egen midlertidige tid på Jorden, som blev afgørende for efterlivet. Det var tiden på jorden, som mennesket skulle bruge på at sikre dets salighed. Reformbevægelserne i årtierne frem mod splittelsen af enhedskirken var alle vokset frem i et religiøst miljø gennemsyret af forventningen om Kristi snarlige genkomst. Den tanke blev stærkere blandt Luthers tilhængere og forstærkedes i takt med de lutherske idéers gennemslagskraft. Iscenesættelsen af Luther som profeten og paven som den romerske antikrist var på en gang bekræftelsen på, at dommens dag var nær, og det forstærkede samtidig argumentet om reformationens nødvendighed. Reformationen havde måske nok handlet om at bryde med romerkirken og om at ændre samfundsindretningen til "en bedre orden", men den var i allerhøjeste grad også et spørgsmål om at redde sjæle, inden det var for sent. Her var tiden frem mod dommedag måske nok kort, men den kunne strækkes, hvis menneskene afstod fra synd og gjorde pønitense.

Pønitensen bliver på den måde et centralt begreb i en artikel om brugen af en luthersk apokalyptisk tidsforståelse. De skillingstryk, der berettede om tegn på Guds vrede fra 2. halvdel af 1500-tallet formanede alle indtrængende til pønitense for at mildne Guds vrede, og dermed udskyde dommedag. Så hvor bodskristendommen i danske kirkehistorie har været noget, der blev set som voksende frem i 1600-tallets første årtier, og hvor frygten var rettet mod kryptokalvinister og andre falske kristne, har undersøgelsen af 1500-tallets skillingstryk skildret bodskristendommens ouverture. I 1500-tallets anden halvdel var fjendebilledet fortsat Romerkirken og paven var den største skurk. Han nævntes ofte og blev konsekvent betegnet antikrist af Luther. Fordi antikrist var en integreret del af

fortællingen om dommedag, har det medvirket til at forstærke en allerede eksterende apokalytisk forventning, og det gjorde kampen for at befri sande kristne fra de katolske klør til et spørgsmål om at udskyde dommedag.

UPUBLICERET MATERIALE

Kildemateriale i det Det Kongelige Biblioteks samlinger

- Anonym: *Om nogle forferdelige oc uhørlige jordskel, som ere skede udi Wien i Østerige, oc udi de omkring liggendis steder*, København: Laurents Benedicht, 1590
- Anonym: *En sand ny Tidende, om en vnderlig Guds gierning, som aldrig haffuer været hørt siden Verden vaar skabt: Huorledis Gud almectigste haffuer beuist en fattig Mand sin store hielp, som haffuer været Boset vdi det Kongerige Bemen vden for en Stad ved naffn Kaurchim, liggendis fem Mile fra Prag*, København: Lorenz Benedict, 1591.
- Bertelsen, Iver: *Formaning til en Christelig och alffuorlig Poenitentze, Saare nyttelig vdi denne farlige tid oc siste dage*, København, 1561.
- Biblia, *Det er, Den gantske Hellige Scrifft, paa Danske, igen offuerseet oc Prentet effter Salige oc Høylofflige ihukommelse, Kong Frederichs den II. Befalning, met Register, Alle D. Lutheri Fortæller, hans Vdlegning i Brædden, oc Viti Theodori Summarier*, København: Matz Vingaard, 1589
- Busch, Georg, oversat til dansk og med fortale af Rasmus Reravius: *Om den ny Stjerne oc Comete, som sig haffuer ladet tilsiuene udi Novembr. maanet Aar 1572. Udsat paa Danske*, København: Matz Vingaard, 1573.
- Luchovianum, Simon Musænius: *En ny Prophetinde aff Skønebeche i det Land Alte Marcken, som ligger tho Mile fra Stendel*, København: Matz Vingaard, 1581
- Pauli, Simon: *En sandru oc viss affmalning oc Billede, om it Forskreckelige wnaturlige oc wseduarlige Barns Fødzal, Huilcket bleff Født, Anno 1577. Den 20 dag Decembris, vdi den Stad Grefuesmølen, i Meckelnburg Land, aff en Skræders M. B. Ecte Hustru, Her hoss en sand beretning oc bescriffuelse om denne Fødzal, Met en vdleggelse oc formaning*, København: København: Matz Vingaard, 1578.
- Palladius, Niels: *Om Dommedag*, 1. udg. 1559, København: 1607.
- Palladius, Niels: *Om Druckenskabs Affljusning eller Aarsage, hvorsaare en Christen aldels bør at sty og fly den formaledidede Druckenskab*, 1. ud. 1558, København: 1610.
- Schlichtenberger, M. Cyriaco: *Affen enfoldig Bonde Daatter som bleff henryckt i Aanden*, 1580.

Andet kildemateriale

- Brahe, Tycho: *De nova et nullius ævi memoria prius visa Stella, iam pridem Anno à nato CHRISTO 1572, mense Novembrj primùm Consecta, contemplatio mathematica*, trykt af Lorenz Benedict, 1573, i uddrag oversat af Chr. Gorm Tortzen, (<http://wayback-01.kb.dk/wayback/20101220171344/http://www2.kb.dk/tekster/denovastella/> (10.02.2021), efterskrift til oversættelsen af John R. Christianson (<http://wayback-01.kb.dk/wayback/20100504121119/http://www2.kb.dk/tekster/denovastella/index.html>) (10.02.2021)
- Erasmus Lætus' skrift om Christian IVs fødsel og dåb (1577), udgivet af Karen Skovgaard-Petersen og Peter Zeeberg (red.): *Det danske Sprog- og Litteraturselskab*, København 1992.

PUBLICERET MATERIALE

- Appel, Charlotte: *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark, I-II*, København: Museum Tusulanum, 2001.
- Baumgartner, Frederic J: *Longing for the End. A History of Millennialism in Western Society*, Basingstoke: Palgrave, 1999.
- Beyer, Jürgen: *Lay Prophets in Lutheran Europe (c. 1550-1700)*, Leiden & New York: Brill, 2017.
- Clark, Stuart: *Thinking with Demons. The Idea of Witchcraft in Early Modern Europe*, Oxford: Oxford University Press, 1997.

- Bisgaard, Lars: 'Den religiøse praksis i en brydningstid'. I Bach-Nielsen, Carsten og Niels Henrik Gregersen (red.): *Reformationen i dansk kirke og kultur 1517-1700*, Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2017, 307-327.
- Fink-Jensen, Morten: 'Rasmus Hansen Reravius, præst i København og på Lolland, 1565-1582'. I Appel, Charlotte og Morten Fink-Jensen: *Når det regner på præsten. En kulturhistorie om sognepræster og sognefolk 1550-1750*, Forlaget Hovedland, 2009, 23-60.
- Grell, Ole Peter og Andrew Cunningham: *The Four Horsemen of the Apocalypse. Religion, War, Famine and Death in Reformation Europe*, Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Grinder-Hansen, Poul: *Frederik 2. Danmarks renæssancekonge*, København: Gyldendal, 2013.
- Haastrup, Ulla (red): *Danske Kalkmalerier*, bd. 1-7, Nationalmuseet, 1985-1992.
- Ingesman, Per: 'Fromhed styrker rigerne'. I Bach-Nielsen, Carsten; Charlotte Appel m.fl. (red.): *Danmark og renæssancen*, København: Gads Forlag, 2006, 130-146.
- Kallestrup, Louise Nyholm: *The Construction of Witchcraft in Early Modern Denmark*, New York & London: Routledge, under udgivelse, 2022.
- Kallestrup, Louise Nyholm: 'The Devil is Awake. Pre-Reformation Church Murals in Post-Reformation Danish Churches'. I Hermann, Pernille og Jürg Glauser (red): *Myth, Magic, Memory. Narrative Culture in Medieval and Early Modern Scandinavia*, Turnhout: Brepols, 2021, 301-312.
- Kallestrup, Louise Nyholm: 'The Infected and the Guilty' On heresy and witchcraft in post-Reformation Denmark'. I Kallestrup, Louise Nyholm og Raisa Toivo (red): *Contesting Orthodoxy. Heresy, Magic and Witchcraft in Medieval and Early Modern Europe*, Basingstoke: Palgrave-MacMillan, 2017, 233-254.
- Kornerup, Bjørn: *Det lærde tidsrum, 1536-1670*. I Koch, Hal og Bjørn Kornerup (red.): *Den danske kirkes historie*, bd. 4, København: Gyldendal, 1959.
- Martin, John Jeffries: 'Religion, Renewal, and Reform in the Sixteenth Century'. I Marino, John A. (red): *Early Modern Italy, 1550-1796*, Oxford: Oxford University Press, 30-47.
- Olden-Jørgensen, Sebastian: 'Krigens viser – pønitense, patriotisme og ironi i Trediveårskrigens danske skillingsviser'. I Bisgaard, Lars m.fl. (red.): *Krig fra først til sidst. Festskrift til Knud J.V. Jespersen*, Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2006, 99-121.
- Pettegree, Andrew: *The Invention of News. How the World Came to Know About Itself*, Yale: Yale University Press, 2014.
- Pettegree, Andrew (red): *Broadsheets. Broadsheets, Single-Sheet Publishing in the First Age of Print*, Leiden: Brill, 2017.
- Roper, Lyndal: *Martin Luther. Renegade and Prophet*, New York: Random House, 2016.
- Rørdam, H.F.: *Kjøbenhavns Universitets Historie fra 1537 til 1621*, II, 1868-77.
- Schilling, Heinz: *Martin Luther. Rebel i en oprubstid*, København: Kristeligt Dagblads Forlag, 2014.
- Scribner, Robert: *For the Sake of Simple Folk. Popular Propaganda for the German Reformation*, Cambridge: Cambridge University Press, 1981.
- Schwarz Lausten, Martin: *Biskop Niels Palladius. Et bidrag til den danske kirkes historie 1550-60*, Kirkehistoriske Studier II. rk. 27, udg. af Institut for dansk Kirkehistorie, København: G. E. C. Gad, 1968.
- Wittendorff, Alex: *Tyge Brahe*, København: Gads Forlag, 1994
- Walinski-Kiehl, Robert: 'Pamphlets, Propaganda and Witch-Hunting in Germany, 1560-1630', *Reformation*, vol. 6, 2002, 49-74.
- Walsham, Alexandra: 'Deciphering Divine Wrath'. I Spinks, Jenny og Charles Zika (red): *Disaster, Death and the Emotions in the Shadow of the Apocalypse, 1400-1700*, Basingstoke: Palgrave, 2016, 21-43.
- Wittendorff, Alex: 'Evangeliil lyse dag' eller hekseprocessernes mørketid' Om Peder Palladius' historieopfattelse'. I Christensen, Grethe m.fl. (red): *Tradition og kritik. Festskrift til Sven Ellehøj 8. september 1984*, Den danske historiske forening, København, 1984, 89-119.
- Zika, Charles: 'Disaster, Apocalypse, Emotions and Time in Sixteenth-Century Pamphlets'. I Spinks, Jenny og Charles Zika (red): *Disaster, Death and the Emotions in the Shadow of the Apocalypse, 1400-1700*, Basingstoke: Palgrave, 2016, 69-90.

Online databaser

Danske Kalkmalerier: <https://natmus.dk/salg-og-ydelser/museumsfaglige-ydelser/kirker-og-kirkegaarde/kalkmalerier-i-danske-kirker/> (10.02.2021).

Early European Books: <https://www.proquest.com/eebgeo?accountid=132522> tilgået via Det Kongelige Bibliotek (10.02.2021).

LOUISE NYHOLM KALLESTRUP

PH.D., LEKTOR

INSTITUT FOR HISTORIE

SYDDANSK UNIVERSITET

LNK@SDU.DK

ABSTRACT (UK)

Temporality and Eternity. Representations of Judgement Day in 16th Century Popular Media

Lutheran-Evangelical reformers thought of their time as the Latter Days. Based on popular media (pamphlets, short teachings, and visual media), this article aims to demonstrate how such apocalyptic expectations penetrated the language used for communicating and convincing the populace of the need to convert to the Lutheran Evangelical faith.

The Second Coming may have been imminent but time could be stretched and the arrival of Christ postponed. The remedy was to refrain from sin and do penitence. 16th century pamphlets were about disasters and prophets, and they urged for penitence in order to mitigate God's wrath and hereby postpone the Second Coming. This article argues that penitence in this way becomes an essential concept when discussing the elasticity of earthly time. This study argues that the urge for penitence was communicated widely in the second half of the 16th century, at a time when the religious enemy continued to be Catholicism, and the Pope was the Antichrist. However, the Antichrist was integrated in the discourse of the Second Coming and this enforced existing apocalyptic expectations. In this way, the struggle to free true Christians from Catholic claws also became a question of postponing the Second Coming.